

УДК (477)340.1

ТРУДОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1945-1955 рр.)

Харасик Н.,

асистент кафедри історії держави і права

України та зарубіжних країн

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4482-06016>

Стаття присвячена аналізу трудового законодавства УРСР у перше повоєнне десятиліття (1945-1955 рр.). Оскільки УРСР перебувала у складі Союзу РСР, то до джерел трудового законодавства зазначеного періоду належали загальносоюзні нормативно-правові акти, такі, як Укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови Ради Міністрів СРСР, а також постанови партії – постанови ЦК ВКП(б). До власне українського законодавства щодо регулювання трудових відносин належали: Кодекс законів про працю УРСР 1922 р. зі змінами та доповненнями, Укази Президії Верховної Ради УРСР, постанови Верховної Ради УРСР, постанови Ради міністрів УРСР, а також партійні постанови – постанови ЦК КП(б) У та інші. Пріоритет надавався союзному законодавству, тому в багатьох республіканських нормативних актах обов'язково зазначалась їх відповідність нормативним актам СРСР.

У статті з'ясовано, що під час війни Німеччини з Радянським Союзом встановлювались умови праці, обумовлені воєнним станом, посилювалась відповідальність за самовільне залишення роботи, запроваджувались понадурочні роботи та трудова повинність, скасовувались чергові відпустки.

Не легкими були умови праці і в колгоспах. До сільськогосподарських робіт залучались не тільки дорослі сільські мешканці, але й діти та підлітки, а також мешканці міст.

Після закінчення війни усі обмеження щодо регулювання трудових відносин поступово скасовувались та відновлювались гарантії трудових прав працюючих. У той же час важке економічне становище, розруха, завдана війною, ускладнювались новим випробуванням для українського народу – голодом 1946-1947 років, який забрав від 100 тис. до 1 млн. людських життів.

Повстало питання щодо працевлаштування інвалідів війни. І хоча інваліди могли не працювати, все ж таки більшість з них були працевлаштовані.

Перше повоєнне десятиліття пройшло під гаслом «соціалістичних змагань» та трудових звершень радянського народу. За досить короткий період були відновлені фабрики та заводи, зруйновані під час війни, побудовані нові підприємства, відновлені залізничні колії, була підвищена заробітна плата робітникам та колгоспникам.

Ключові слова: трудове законодавство, Друга світова війна, демобілізація, відродження економіки, голод 1946-1947 рр., трудові відносини у колгоспах.

The article is devoted to the analysis of the labor legislation of the USSR in the first postwar decade (1945-1955). Since the USSR was part of the USSR, the sources of labor legislation of this

period included all-Union regulations, such as Decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR, resolutions of the USSR Council of Ministers, and party resolutions - resolutions of the Central Committee of the CPSU (b). The actual Ukrainian legislation on labor relations included: the Code of Labor Laws of the USSR of 1922 as amended, Decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR, resolutions of the Verkhovna Rada of the USSR, resolutions of the Council of Ministers of the USSR, and party resolutions - resolutions of the Central Committee In and others. Priority was given to federal legislation, so many republican regulations required their compliance with USSR regulations.

The article finds that during the war between Germany and the Soviet Union, working conditions were established due to martial law, the responsibility for leaving work was increased, overtime work and compulsory labor were introduced, and regular vacations were abolished.

Working conditions in collective farms were not easy either. Not only adult villagers, but also children and teenagers, as well as city dwellers were involved in agricultural work.

After the end of the war, all restrictions on the regulation of labor relations were gradually lifted and the guarantees of workers' labor rights were restored. At the same time, the difficult economic situation and the devastation caused by the war were complicated by a new ordeal for the Ukrainian people - the famine of 1946-1947, which claimed between 100,000 and 1 million lives.

The question arose as to the employment of war invalids. And although people with disabilities may not work, most of them were still employed.

The first postwar decade passed under the slogan "socialist competition" and labor achievements of the Soviet people. In a relatively short period of time, factories and plants were destroyed, destroyed during the war, new enterprises were built, railways were restored, and wages for workers and collective farmers were increased.

Keywords: labor legislation, World War II, demobilization, economic revival, famine 1946-1947, collective farm labor relations.

Під час Другої світової війни у трудовому праві Української РСР відбулися певні зміни, що були спрямовані на досягнення головної мети – покращення обороноздатності країни. Для цього в окремих місцевостях вводився військовий стан. Це дозволяло застосовувати на певній території надзвичайні заходи з метою забезпечення оборони країни, для наведення громадського порядку та евакуації матеріальних цінностей та людей.

На початку війни Радянський Союз не мав союзників, тому керівництво країни могло розраховувати лише на внутрішні трудові ресурси при вирішенні проблем, пов'язаних, перш за все, з виробництвом військової продукції. Велика кількість робочих для спорудження оборонних об'єктів, заготівельних та відновлювальних заходів. Усе це обумовило введення надзвичайних заходів з регулювання трудових відносин. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про оголошення у окремих місцевостях СРСР військового стану» [1] дозволив військовій владі залучати громадян до трудової повинності. 26 червня 1941 р. був виданий Указ «Про режим робочого часу робітників та службовців у період війни» [2], який дозволив керівникам підприємств (промислових, транспортних, сільськогосподарських, торговельних) при узгодженні із Раднаркомом СРСР вводити понаднормові роботи від 1 до 3 годин на день. Особи, яким виповнилось 16 років, повинні були працювати по-

дження оборонних об'єктів, заготівельних та відновлювальних заходів. Усе це обумовило введення надзвичайних заходів з регулювання трудових відносин. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про оголошення у окремих місцевостях СРСР військового стану» [1] дозволив військовій владі залучати громадян до трудової повинності. 26 червня 1941 р. був виданий Указ «Про режим робочого часу робітників та службовців у період війни» [2], який дозволив керівникам підприємств (промислових, транспортних, сільськогосподарських, торговельних) при узгодженні із Раднаркомом СРСР вводити понаднормові роботи від 1 до 3 годин на день. Особи, яким виповнилось 16 років, повинні були працювати по-

наднормово не більше двох годин. Оплата такої праці була збільшена у півтора рази.

Під час війни робітникам та службовцям в усіх галузях народного господарства заборонялось уходити у відпустку. Вона замінювалась грошовою компенсацією, яка перераховувалась на банківський рахунок робітника і зберігалась у «замороженому» вигляді до закінчення війни. Правом на відпустку могли скористатися лише робітники до 16 років, вагітні жінки та хворі особи [3].

13 лютого 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом дозволила мобілізувати працездатне населення міст для праці на підприємствах та будівництвах. До мобілізації залучались чоловіки віком від 16 до 45 років. Від мобілізації звільнялись молоді особи у віці від 16 до 18 років, у випадку, якщо за рішенням влади вони повинні були проходити професійне навчання у відповідних фабрично-заводських школах та ремісничих училищах. За ухилення від мобілізації встановлювалась відповідальність у вигляді примусових робіт терміном до 1 року [4].

У 1942 р. вводився ще один вид трудової повинності – роботи зі спорудження оборонних об'єктів, заготівлі палива тощо. Рішення про введення трудової повинності у місцевостях, де був введений військовий стан, приймалися владою. Повинність могла тривати протягом двох місяців [5, с.162].

У вересні 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм рішенням визнала робочих та інженерно-технічних працівників підприємств, які перебували поблизу фронту, мобілізованими [6]. Це надавало право вважати дезиртирами працівників, що самовільно залишили підприємство, та притягти їх до відповідальності у вигляді тюремного ув'язнення терміном від 5 до 8 років. Невиконання керівниками вказаних підприємств розпоряджень військової влади з евакуації

також передбачало покарання, розмір якого визначав військовий трибунал.

Відбулись зміни і щодо організації праці у колгоспах. Так, було збільшено кількість трудовнів до 100-150 на рік для дорослих членів колгоспів. До сільгоспробіт залучались навіть підлітки та діти, які повинні були відпрацювати не менше 50 трудовнів на рік. За невиконання таких норм особа притягалась до примусової праці у самому колгоспі терміном до 6 місяців та повинна була переводити на рахунок колгоспу 25% відпрацьованих трудовнів.

Протягом 1944-1945 рр. влада збільшила обсяги праці колгоспників. Усі працездатні члени колгоспів віком більше 14 років, незалежно від посезонного виконання трудового мінімуму, мусили брати участь у збиранні врожаю.

В умовах війни дозволялось залучати до праці у колгоспах і радгоспах населення міст, що не працювало на транспорті або у промисловості. До такої праці залучались також студенти та школярі 6-10 класів. Праця усіх мобілізованих у село вимірювалась трудовднями, за основним місцем роботи службовці отримували половину окладу, а студенти технікумів та вузів – стипендію.

Друга світова війна завдала удару економіці країни, призвела до величезних людських втрат та страшного психологічного потрясіння. Але перемога над фашизмом створила умови для соціально-економічного розвитку України, відновлення економіки, відродження мирного життя. Крім зруйнування народного господарства за роки війни, головними були людські втрати. За час війни загинуло близько 10 млн. населення УРСР. Загальна кількість робітників та службовців у народному господарстві скоротилась втричі.

Економічне становище України у перші повоєнні роки ускладнило нове лихо – голод

1946-1947 рр. Лише офіційні втрати від нього у 18 областях республіки склали від 100 тис. до понад 1 млн. померлих.

У повоєнні роки з правового регулювання трудових відносин усуваються обмеження воєнних часів. Вже з 1 липня 1945 р. відновлюються чергові та додаткові відпустки, розпочинається видача грошової компенсації за відпустки, які не були використані під час війни. Скасовувалися понаднормові роботи, трудові мобілізації та повинності, встановлювалися трудові гарантії.

Демобілізація армії здійснювалась на підставі закону, ухваленого Верховною Радою Союзу РСР у червні 1945 р. [7]. Закон вимагав, щоб місцеві органи влади протягом місяця забезпечували колишніх воїнів роботою, житловою площею, паливом, будівельними матеріалами. Тим, хто бажав займатися індивідуальним будівництвом, надавалися банківські позики. Демобілізованих перевозили до місця проживання за державний рахунок. Їм виплачувалася разова грошова допомога відповідно до терміну служби в армії в період війни.

Значна частина демобілізованих поверталася з війни інвалідами. Тоталітарна держава по-своєму розпорядилася їх долею. З одного боку, вона потурбувалася про те, щоб жахливі наслідки війни не шокували суспільство: кількість інвалідів у великих містах обмежувалася штучними засобами. З іншого боку, органи соціального забезпечення зобов'язувалися негайно взяти на облік інвалідів війни, сім'ї військовослужбовців та дітей-сиріт. Інвалідам надавалася постійна допомога, у тому числі специфічна. З метою протезування інвалідів у місцевій промисловості була розгорнута мережа майстерень. Протези видавалися всім, хто їх потребував, безкоштовно.

У той час нагальною проблемою стало працевлаштування інвалідів війни. Для ор-

ганізації приймання й влаштування демобілізованих була створена мережа республіканських, обласних, міських, районних комісій, які очолювалися секретарями відповідних партійних комітетів.

Постанова РНК УРСР та ЦК ВКП(б)У від 20 квітня 1943 р. передбачала введення певних пільг при працевлаштуванні, отриманні житла, вступі до вищих навчальних закладів тощо для осіб, які вважалися «інвалідами Великої Вітчизняної війни». І хоча працевлаштування для інвалідів не було обов'язковим, на кінець 1948 р. було працевлаштовано 404 тис. інвалідів війни, тобто 95 відсотків їх кількості [8, с. 137]. Всі інваліди війни, які хотіли вчитися, у тому числі у вищих навчальних закладах, вступали на навчання поза конкурсом. Їх без черги і особливих ускладнень приймали в партію, їм надавали керівні посади у народному господарстві і висували на компартійну роботу.

Великий внесок у відновлення та розвиток економіки країни у післявоєнні роки зробили жінки. У 1948 р. вони складали 56% від загальної кількості працюючих [9, с.64]. Українські жінки працювали на відновленні роботи шахт Донбасу та рудників Кривого Рогу, на металургійних заводах, підприємствах легкої та харчової промисловості.

31 серпня 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про збільшення матеріальної державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства та дитинства», був заснований орден «Материнська слава» та медаль «Медаль материнства» [10, Ст.162].

Ключовою складовою швидкого відновлення народного господарства став ентузіазм народу, віра у достойне майбутнє, довіра до влади.

У післявоєнний період набувають розмаху соціалістичні змагання. Так, колек-

тив Харківського тракторного заводу взяв на себе зобов'язання достроково виконати план післявоєнної п'ятирічки. У цю боротьбу була залучена абсолютна більшість робочих та інженерно-технічних працівників заводу [9, с.64].

4 січня 1952 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про соціалістичне змагання в промисловості та сільському господарстві». Головним змістом змагання в промисловості визначалась боротьба за постійне піднесення якості і зниження собівартості продукції, економію сировини, матеріалів, правильне використання внутрішніх резервів, впровадження нової техніки й технологій, подальше підвищення продуктивності праці і культури виробництва.

Командно-адміністративна система управління дозволила швидко поповнювати лави робітничого класу шляхом рекрутування сільського населення. Більше 500 тис. українських комсомольців були направлені на найважливіші будівництва країни [11, с.39].

За роки війни різко скоротилась кількість спеціалістів з вищою та середньою освітою. Слід було відновити роботу вищих навчальних закладів та технікумів, відбудувати зруйновані війною навчальні приміщення, гуртожитки, кабінети та лабораторії, бібліотеки. Державою виділялися кошти на ці заходи. У 1945 р. на установи Академії наук України було виділено 57.5 млн. карбованців, а вже у 1947 р. – 100 млн. карбованців [9, с.207].

Збільшення кількості студентів вишів та технікумів відбувалося не лише за рахунок стаціонарної форми навчання, алей за рахунок заочної форми навчання. У 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про заочну підготовку спеціалістів», у якій розроблялись заходи, які були спрямовані на розвиток та удосконалення цієї форми навчання. Створювалися необхідні

умови для молоді, яка навчалась без відриву від виробництва. Керівники підприємств та установ повинні були звільняти студентів від роботи у вечірній час, своєчасно надавати учбові відпустки та надавати їм роботу за спеціальністю. Приділяючи увагу кількості студентів, партійні органи також приділяли увагу якості підготовки спеціалістів. У вересні 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про покращення викладання та політико-виховну роботу у вишах та вказано на низку недоліків. 11 листопада 1947 р. Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР видало наказ про заходи щодо поліпшення підготовки наукових кадрів у вищих навчальних закладах Української РСР. Відмічено, що у багатьох вищих навчальних закладах України підготовка наукових кадрів через аспірантуру і робота з підвищення наукової кваліфікації викладацького складу була налагоджена незадовільно, значна частина аспірантів не захищала дисертації в період навчання. У грудні 1947 р. була проведена перевірка низки вишів Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Сталіно. Результати перевірок обговорювались на нарадах директорів та секретарів парткомів вишів. Зокрема, обговорювалося питання підвищення рівня лекцій, семінарів, лабораторних та практичних занять [9, с.206].

3 березня 1953 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи з поліпшення підготовки професорсько-викладацьких кадрів для вищих учбових закладів УРСР». Постанова була прийнята з метою поповнення вищих навчальних закладів кваліфікованими професорсько-викладацькими кадрами, оскільки станом на час прийняття постанови частина кафедр учбових закладів очолювалася особами, які не мали наукового ступеня і вченого звання.

У квітні-травні 1953 р. вперше були широко проведені аспірантські наукові конфе-

ренції. У 29 інститутах з науковими доповідями виступили 42 аспіранти [9, с.268].

4 лютого 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про поновлення колективних договорів між адміністрацією підприємств і комітетами профспілок, а в серпні новою постановою рекомендувалося укладати трудові договори терміном не менше, як на 2 роки. Постанова Секретаріату ВЦРПС від 21 липня 1947 р. зобов'язала профспілки установити суворий контроль за додержанням адміністрацією підприємств і установ чинного законодавства про робочий час, час відпусток, про роботу жінок та підлітків, вагітних жінок, матерів, які годують дітей тощо. Проте радянські трудівники все ще не мали права самостійно змінювати місце роботи. Лише у травні 1949 р. таке право було надане вагітним жінкам і матерям, які мають дітей до 1 року. Продовжувала діяти кримінальна відповідальність за самовільне залишення підприємств і установ, а також за прогули без поважних причин. Не існувало нормованого робочого дня для колгоспників. У повоєнні роки селяни змушені були працювати весь світлий день, тобто 10-11 годин.

Важливим джерелом робочої сили стали організовані набори робітників за договорами господарських організацій з колгоспами і державні трудові резерви. За Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 липня 1947 р. збільшився контингент осіб, які призивалися до навчання у системі державних трудових резервів. З цією метою до порядку призову були внесені такі зміни: 1) зростала кількість молоді чоловічої статі, яка підлягала призову; 2) вік призовної молоді у порівнянні з воєнним часом підвищувався; 3) вперше для навчання у системі державних трудових резервів залучалися жінки. Це була форма примусового залучення до праці. Не випадково поряд із терміном «призов» застосовувався термін «мобілізація» [12, с.464].

19 квітня 1948 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У була прийнята постанова «Про заходи до поліпшення організації, підвищення продуктивності і впорядкування оплати праці в колгоспах». При новому порядку оплати праці колгоспники, які отримали більш високий врожай, мали отримати відповідно більш високу оплату, ніж ті колгоспники, які зібрали менший врожай [9, с.255].

Лише з середини 50-х років окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників. Поступово частина колгоспів запровадила гарантовану оплату грошима (без нарахування трудовнів).

Радянські люди і в мирний час тяжко працювали на підприємствах і в колгоспах за мізерну платню. Лише на деяких виробництвах вводився новий вид заохочування – виплата додаткової винагороди за вислугу років за бездоганну трудову діяльність, у рідкісних випадках вони нагороджувались орденами і медалями. Тоталітарний режим продовжував застосовувати примусову дармову працю ув'язнених у таборах, чисельність яких зростала.

Закінчення війни, яка забрала мільйони людських життів, сприяло утвердженню певної суспільної рівноваги. Суспільство очікувало на значні поступки з боку держави, помякшення ідеологічного тиску. Однак чим впевненіше радянська влада відновлювала свої позиції і сили на колишній окупованій фашистською Німеччиною території, тим менше сподівань на реформування організації державного устрою у народі залишалось. Поверталась колгоспна система, безжальна заготівельна кампанія в умовах посухи призвела до голоду 1946-1947 рр.; не надто ефективною, як і до війни, була система управління економікою; таким самим суцільно бюрократизованим і часто байдужим до потреб людини залишався дер-

жавний апарат як у центрі, так і на місцях, про що свідчили численні скарги і заяви громадян у різні владні інстанції [13, с. 37].

Висновки. Не зважаючи на всі труднощі повоєнного життя, перше повоєнне десятиліт-

тя пройшло з утвердженням сподівань народу на краще майбутнє, якісну зміну суспільно-політичного та культурного життя, з переходом до мирної праці, відродженням економіки, відновленням матеріально-побутових умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ведомости Верховного Совета СССР. 1941. № 29
2. Известия. 26 июня 1941 г.
3. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 9 апреля 1942 г. «О временном прекращении выплаты денежной компенсации за неиспользованный отпуск в 1942 году» URL: [http://www/libussr.ru/doc_ussr/ussr_4050.htm](http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4050.htm)
4. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 февраля 1942 года «О мобилизации на период военного времени трудоспособного городского населения для работы на производстве и строительстве» URL: http://libussr.ru/doc_ussr/ussr_4050.htm
5. Сборник указов, постановлений, решений и приказов военного времени. Л.: Лениздат, 1942, 272 с.
6. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 29 сентября 1942 года «О переводе на военное положение рабочих, служащих и инженерно-технических работников в близких к фронту районах» URL: http://libussr.ru/doc_ussr/ussr_4367.htm
7. Ведомости Верховного Совета СССР. 1945 № 36.
8. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955). К.: Лі-Терра, 2004. 40 с.
9. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 9. Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов) / А.В. Лихолат, Н.Г. Ищенко, М.П. Ким и др.; под ред. А.В. Лихолат. К.: Наукова думка, 1983. 582 с.
10. Собрание постановлений правительства СССР. 1944. № 11, 18 августа 1944 г. № 1122.
11. Латыш Ю. Украина в годы послевоенного восстановления (1944-1953). Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов. К.: Логос, 2011. 203 с.
12. Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв, В.О. Румянцев та ін.; за ред. В.Д. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків: Право, 2019. 552 с.
13. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії України (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відповідальний редактор В.М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч.3. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.